

УДК 882.6 – 3

В.І. Уткевіч

«Патаённае» ў творчасці М. Гарэцкага

Максіму Гарэцкаму (1893-1939) выпала жыць і пісаць свае творы на мяжы розных гістарычных эпох. А сама сітуацыя нявызначанасці, арганічна ўласцівая такому часу, калі руйнуеца звыклы лад народнага жыцця, калі свет страчвае для мастака свае звычайныя абрысы, вядзе да пошуку арыенціраў, што дазволяць вярнуцца да вытоку народнага духу. Для М. Гарэцкага, як і для большасці беларускіх пісьменнікаў-адраджэнцаў, на пачатку XX стагоддзя такім арыенцірам робіцца беларускі фальклор, міфа-паэтычная народная творчасць, якая захоўвае невычэрпны запас мудрасці, што ўзыходзіць да старажытнейшых часоў існавання нацыі. «Вусная народная творчасць, – піша М. Гарэцкі, – гэтак жа старая, як і само чапавецтва. Нарадзіўшыся адначасна са з'яўленнем чалавека як мыслячай істоты, вусная народная творчасць расце, развіваецца, ускладняецца адначасна з узростам, развіццём і ўскладненнем чалавечага духу. Народная творчасць жыве датуль, пакуль жыве народ» [1].

М. Гарэцкі намагаўся глыбей увайсці ў цудоўны свет тых міфалагічных образаў, уяўленняў, легендаў і ладанняў, што захаваўся, хай не заўсёды ў асэнсаваным выглядзе, у душы беларускага селяніна. Да таго ж гэтыя намаганні накладаліся на пэўныя асаблівасці ўспрынняцця знешняга свету пісьменнікам. «Свет ва ўяўленні М. Гарэцкага, – адзначае Л. Гаранін, – адчыненая няпэўная рэчаіснасць, якая патрабуе ад чалавека надзвычайнага напружання сіл у барацьбе за існаванне, у пераадоленні зла, у вызначенні

ясных арыенціраў і паслядоўнасці вялівых дзеянняў. Гэтая пазіцыя вельмі блізкая да экзістэнцыяльнай філасофіі, і абумовіла своеасаблівасць укладу пісьменніка ў развіццё беларускай нацыянальной ідэі» [2].

Згадаўшыся з гэты, адзначым, што «патаёмнае» як феномен быцця гэтага свету з'яўляецца і сродкам выяўлення народнага харектару, бо дзе як не ў «адчыненай няпэўнай рэчаіснасці» адбываеца станаўленне і праяўленне ментальнасці нацыі?

У раннім перыядзе творчасці гэтая рэчаіснасць паўстае ў пісьменніка напоўненай праявамі ўсякага кшталту «нечастай сілы». Нездарма ідэна-сюжэтнай асновай апавяданняў гэтага часу, такіх, як «У лазні» (1912), «Стра-хаццё» (1913), «Што яно?» (1913), «Роднае карэнне» (1913) і іншых з'яўляеца сутыкненне герояў з «нечастай сілай» ва ўсялякіх яе праявах. Матыў гэтых доўгі час вабіць маладога аўтара, пераходзіць з аднаго апавядання ў другое. Пошукамі прычын гэтага займаліся многія даследчыкі творчасці М. Гарэцкага: А. Адамовіч, М. Кенька, М. Мушынскі і іншыя. Большасць з іх зыходзіцца на думцы, што калі забабоны – неад'емная частка жыцця беларускага сялянства, то і пісьменнік, які імкнуўся ўсебакова адлюстраваць яго становішча, без паказу гэтых самых забабонаў нікак не мог абысціся. Правамоцнасць такога сцверджання была адзначана яшчэ ў XIX стагоддзі вядомым этнографам А. Кіркорам: «Паэтычная творчасць і багацце фантазіі Беларуса не абмяжоўвалася аднымі міфічнымі ўяўленнямі. Ён і ў хатнім побыце, у штодзённым жыцці стварыў сабе нейкі звышнатуральны свет, адчуваў сябе абкружаным д'ябламі, духамі, нябачнымі істотамі і вёў з імі паставанную барацьбу, адшукваючы спосабы абараняцца ад іншіх хітрыкаў» [3].

Аднак, нягледзячы на з'яўленне «нечастай сілы» ў ранніх творах пісьменніка, галоўным у іх з'яўляеца тое, што сам М. Гарэцкі назваў «патаёмным». Выснова, якую можна зрабіць з усіх ранніх апавяданняў пісьменніка, наступная: «патаёмнае» ніяк не зводзіцца толькі да забабонаў, хоць, безумоўна, звязана з імі. «Патаёмнае» для яго – гэта нейкая якасная цэласнасць, якая ёсць вынік арганічнага сінтэзу рэлігіі, міфалогіі, фальклору.

Зразумела, ролю «патаёмнага» ў творчасці М. Гарэцкага нельга цалкам зводзіць да генетычных каранёў аўтара і адсюль добрага і глыбокага разумення ім фальклору. «... Для М. Гарэцкага ў 10-20-я гады XX ст., – піша Л. Корань, – этнографічны рамантызм, фальклорная стылізацыя і нават літаратурная міфатворчасць не маглі быць самадастатковымі. Нават самая, здавалася б, кановая цікавасць М. Гарэцкага да беларускага забабоннага чарапуніцтва, да містыкі, безумоўна, мае на ўвазе больш широкі кантэкст» [4]. «Патаёмнае» ў пісьменніка – гэта вялікая таямніца, дадзеная чалавеку звыш для вырашэння, таямніца свету і чалавека ў гэтым свеце. М. Гарэцкі ёсць сваё жыцце адчуваў магічнае прыцягненне гэтай таямніцы. «Адсюль зразумела, – адзначае М. Мушынскі, – што кожны яго твор, за выключэннем хіба газетнай публіцыстыкі, – гэта не проста аператыўны водгук на злобу дня і нават не толькі праўдзівае адлюстраванне тых ці іншых сацыяльных ці бытавых з'яў, падзеяў, а, перш за ёсць, спроба спасцігнуць праз тыя ж падзеі філасофію гісторыі, найскладнейшыя таямніцы светабудовы і невычэрпныя ў шматстайнасці сваіх праяўленняў таямніцы і загадкі чалавечай душы» [5]. Вырашаючы гэты феномен, паглыбляючыся ў псіхалагізм, М. Гарэцкі становіцца паслядоўнікам вялікай літаратурнай традыцыі. «Ужо ў самым пачатку творчага шляху, – піша Дз. Бугаёў, – Гарэцкі паказаў сябе даволі дасведчаным пісьменнікам, які добра ведаў творчасць такіх волатаў ў літаратуры братніх славянскіх народаў як Пушкін і Гоголь, Л. Талстой і Даўтаеўскі, Шаўчэнка і Міцкевіч, глыбока разумеў іх выключную ролю ў

духойным жыці сваей нацыі» [6]. Аднак, як слушна заўважыла С. Мачульская, творчасць пісьменніка «... не з'яўляецца вынікам прамога ўплыву гэтых традыцый. Тое, што створана беларускім аўтарам, — вынік уважлівага даследавання нацыянальнага характару, спасціжэння «патаёмнага» ў ім...» [7].

Такая прынапежнасць М. Гарэцкага да філософска-інтэлектуальнай прозы, на думку М. Мушынскага, дае магчымасць гаварыць пра ягоную асобую ролю ў станаўленні беларускай літаратурнай традыцыі, ролю першапраходца, які пераадолеў далягляд яе сацыяльна-бытавога ўзроўню. «Творамі прыгаданага цыкла, — лічыць М. Мушынскі, — мастак падключыў чытача да раздуму над спрадвечным пытаннем, што такое Чалавек, чаго ён з'явіўся на свет, у чым яго прызначэнне, ці ёсць межы пазнання таямніц светабудовы». Менавіта гэтымі творамі М. Гарэцкі ўздымаў беларускую літаратуру на новы эстэтычны ўзровень, ставіў яе побач з вядомымі літаратурамі свету» [5, с. 84].

Адзначым, што адказ на пытанне: «што ёсць гэты чалавек?», мяркуе адначасова адказ на пытанне «што ёсць той народ, якому належыць гэты чалавек?». Так, не ведаючы народа, не разумеючы асноўных тыпалагічных рысаў яго характару, немагчыма зразумець і асобнага чалавека, як конкретнага носьбіта гэтых рысаў.

Падобнае цягнецца да падобнага. Таямнічая чалавечая душа цягнецца да пазнання таямніцы светабудовы. Мікракосмас імкненца пазнаць анапагічныя му макракосмас — дзеля таго, каб затым ізноў вярнуцца да пазнання самога сябе. Пазнанне не можа аблежавацца толькі тэарэтычнымі развагамі, яно патрабуе эмпірычных дзеянняў. Нечаканых і часцяком нават недарэчных дзеянняў, накшталт тых, што робяць «дурні-экспериментатары» з апавяданняў «Што яно?», «Патаёмнае», «Страхаццё». Яны не дурні, а, хутчэй, нашы беларускія донкіхоты. Матыў іх вар'яцтва — адзін з галоўных у апавяданнях. Наіўныя сялянскія дзецы, ідзапісты-рамантыкі, якія потым будуць абагулены ў асноўным персанажы М. Гарэцкага, у вобразе Лявона Задумы, упэўнены, што прыйшлі ў свет не дзеля таго, каб праста жыць, а перш за ўсё, каб «вырашыць пытанне», як калісьці Радыён Раскольнікаў у Дастаеўскага. Толькі іншае, сваё: адкуль жыццё і што яно? «... Як слушна лераконвае пісьменнік, свет поўны перыпетый і таямніц аж да іх астральных значэнняў» [8]. Аднак адказы не ляжаць на паверхні, вось чаму праменъ разуму гэтых інтэлігентаў у першым пакаленні гасне пад цяжарами метафізічных пытанняў і цемрай таемных пушчаў.

Але ёсць пытанні, ёсць таямніца, якую і сам лісьменнік імкнуўся разгадаць усё сваё жыцце. Гэта таямніца гістарычнага лёсу беларускага народа, таямніца таго, што сам пісьменнік лічыў нацыянальнай трагедыяй. Пісьменнік, вагаючыся паміж супрацьлеглымі варыянтамі адгадак, на наш погляд, так і не здолеў канчаткова вырашыць для сябе гэтую таямніцу. Адсюль і агульнае ўражанне амаль ад кожнага твора М. Гарэцкага: адчуванне нейкай недаговоранасці, нявызначанасці, як следства несуціхаючай аўтарскай трывогі, што мае экзістэнцыяльныя характар. «Кожны твор цыкла «патаёмнае», — лічыць А. Сувалава, — з'яўляецца як бы пэўным псіхалагічным абразком, нясе нейкі змаяцыянальны зарад, часцей за ўсё — адчуванне неспакою, трывогі, што абумоўлена аўтарскай задумкай паказаць невытлумачальнае, незразумелае, загадкае ў душы чалавека» [9]. У тым ліку і ў душы самога аўтара. Стылістычна настрой нявызначанасці выяўляеца ў глыбокіх сіхалагічных унутраных маналогах, блізкіх да літаратурных пошукаў прадстаўнікоў заходніх школы «плыні свядомасці», што па часе супадае з перыядам жыцця і творчасці беларускага пісьменніка.

Сам М. Гарэцкі добра разумеў, што таямніцу беларускай душы, таямніцу характару беларускага народа (а, як следства, і яго лёсу) неабходна шукаць

менавіта ў тых «кабразках сівай даўніны», што ахінутая «міфічным покрывам». У апавяданні «Роднае карэнне» стары дзед Яхім так павучае Архіпа, які ад'язджае з роднай вёскі ў горад працягваць вучобу: «Першае, што скажу я табе, гэта – чытай, галубец, у кніжках і ў разумных людзей пытайся, як жылі даўней нашыя тутэйшыя людзі ... Споўніш гэты загад – у жыцці не ашукаешся, будзеш ведаць, што рабіць трэба» [10]. У словам старога – глыбокая ісціна. Ён інтуітывна адчувае, што кожны чалавек – не лейбніцаўская манада, замкнёная ў сабе, у сваёй асобе, ён – частка народа, яго мінулага і цяперашняга. Усеагульнасць гісторыі з'яўляецца адной з галоўных умоў існавання народа не сама па сабе, а толькі ў выпадку асэнсавання яе ў такой якасці гэтым народам. Нездарма французскі філосаф XIX стагоддзя Э. Рэнан лічыў, што народ – гэта «великая солідарнасць, связанная сознанием понесенных жертв и готовность их принести, объединенная общим прошлым и реальными связями современности, согласием и выраженным желанием совместной жизни и дальше» [11].

Вясковыя філосафы, героі М. Гарэцкага, нутром адчуваюць, што агульная гісторыя і агульная гістарычна памяць – гэта не толькі грамадскія сувязі, якія яднаюць людзей у адзінае цэлае – народ, але і самое гэта адзінства адыходзяць каранямі ў той міфічны прагістарычны час, што так прыцягвае разум цікаўнага, шукаючага чапавека. «Хто можа знаць, адкуля жыццё? – разважае стары ў апавяданні «Што яно?» – Адразу было многа людзей ці з аднаго пайшло? Як? Чаму ён не лераказаў унукам, адкуль ён, першы, узяўся» [10, с. 94]. А вось Архіл з «Роднага карэння», вяртаючыся дахаты, у вёску і праязджаючы праз родныя палеткі, адчуў на сабе проста фізічнае прыцягненне гісторыі. І ўсё думаў пра тых людзей, што жылі тут даўней, пра тых салдатаў, расійскіх, польскіх, шведскіх, французскіх, чые косці ляжаць зараз у яго роднай зямлі. «Божа, божа, як гэта ўсё страшна і цікава!» [10, с. 63] – усклікае ён, бо пачуцці перапаўняюць душу.

Менавіта так. Таямнічае заўсёды спалучаецца са страхам. І чым больш вялікасная таямніца, тым больш страху нясе яна людзям. У творах М. Гарэцкага добра бачная гэтая запежнасць. У сувязі з гэтым цікава заўважыць, што які б страх не навявалі ягоныя раннія містычныя апавяданні, найбольш жахліва чытаюцца радкі пісьменніка, прысвечаныя быту жыхароў, схаваных ад шырокага вока ў таемных пушчах беларускіх вёсак. Гэтыя радкі абвеяны пачуццём безвыходнасці, трывогі за будучае дзяцей, а гэта значыць – за будучае нацыі. Вось урывак з аповесці «Ціхая плынь»: «А вы зірніце на жывое. Яно сярод хаты, на земляной падлозе, збітай у ямкі і запітай памыікамі, сядзіць на кучы кійкоў і бляшанак, сядзіць, па-турэцку ладтуліўши ногі, сядзіць ля місы, у якой рулі з пастаялкі хлеба, мух і смецця. Круглыя дзіцячыя вочачкі, зарумзаныя і пахмурныя, з безнадзейным падзівам утапяцца на вас ... Вы разважаеце, хлопчык гэта ці дзяўчынка? – Ці не ўсё роўна: доля ж аднакава» [12].

Але асабліва тужліва і жудасна, непараўнальная з боязню ад усякіх нячысцікаў, робіцца ад апісання дзіцячага плачу, які паэтычна ператвараецца ў нейкую ўсёабдымную сусветную музыку – песню распачы: «Гэта ўжо не плач – гэта песня распачы ... І наўчанацца той песні ў забытым краі яшчэ пад сэрцам матак. Яна снуеца тут вякамі. Яе шумяць тут панская дубровы, гудзяць ляскі ў мужыцкім полі, жабы кумкаюць вясну і лета ў выпарах-балотах. Яе тут шэпчуць гнілья стрэхі вясковых хат, скуголяць свінні ўзімку ў дзіравым хлеве, рыкаюць вясною галодныя каровы. Яе крычыць тут кожны бацька, калі цягнеца з карчмы да хаты па калюгах ніколі непаладжанай дарогі, сярод абы-як, абы-толькі, абы з рук уробленых палёў» [12, с. 134]. Сапраўды, перад намі нібы узор трагічнай паэмы пра страшную праіду

«патаёмнага», схаванага ў лясах беларускага быцца. Гэтую праўду М. Гарэцкі ведаў заўсёды, а адсюль і імкненне зразумець глыбіню гэтай страшнай таямніцы, каб выправіць яе.

Менавіта ў гэтым імкненні – асаблівасць звароту М. Гарэцкага да народнай міфалогіі. Знешне такі зварот нагадвае гогалеўскія «Вечары на хутары ля Дзіканькі». Аднак у артыкуле «Думкі і развагі» беларускі пісьменнік заўважае: «Ждуць людзі беларускага Гогаля... Не прыйшоў яшчэ. А можа прыйдзе? Можа... Але ён яшчэ не прыйшоў, а Беларусь узабралася на сваю праўдзівую дарогу, і я жду не беларускага Гогаля, а беларуса-Гогаля, як Тарас Шаўчэнка, каторага і будуць лепшыя расійскія паэты перакладаць на расійскую мову, і будзе ён гаварыць і на ўсіх людzkіх мовах» [10, с. 27].

У гэтых словах заключана існасць адрознення творчага падыходу і ўласна самога М. Гарэцкага да народнай міфалогіі, фальклору, нарэшце, да «патаёмнага» ад аналагічнага ў М. Гогаля. Калі для апошняга міфалагічнае не заўсёды мае глыбокі сацыяльны змест, часам яно толькі прыгожая форма, што дазваляе больш ярка бліснуць пісьменніцкаму таленту, то для М. Гарэцкага – гэта важнейшы сродак выяўлення яго жыццёвой сацыяльнай актыўнасці. Вось чаму пісьменнік падкрэслівае, што чакае не беларускага Гогаля, а беларуса-Гогаля, які, па-першае, пісаў бы свае творы на беларускай мове (як вядома, М. Гоголь, малюочы словам чароўныя карціны Украіны, пісаў па-руску), а, па-другое, разгадаў бы таямніцу гістарычнага лёсу беларусаў, паказаў бы народу выхад з тупіковага, на думку М. Гарэцкага, становішча, у якім ён тады знаходзіўся. І прычым гэта павінен быць не праста аўтар маніфестаў і заклікаў, а пісьменнік, што валодае літаратурным дарам гогалеўскага ўзору, дарам, укаранёным у самім беларускім народзе. Звернем увагу на тое, што «патаёмнае» для беларускага селяніна не такое і страшнае, як для чужаніцы-гараджаніна. Бо гэта тое, з чым жылі ў спрадвечнай гармоніі яго продкі. Пры ўсёй сваёй недасведчанасці, селянін, лічыць пісьменнік, шмат у чым лепш разумее тое, што адбываецца ў беларускім свеце, чым інтэлігент, што адарваўся ад вясковых каранёў. Вось якія слова ўкладае М. Гарэцкі ў вусны ўсё таго ж мудрага старога Яхіма з «Роднага карэння»: «Перша-наперша трэба, каб бацькі ўкладвалі ў галаву гэтым хлапцам-вучням тое, што няхай яны не саромяцца нашых мужыцкіх меркаванняў пра божы свет слухаць. Няхай сабе мы на пагляд шэры, а, браце, душа можа быць і пад шэрым жупаном не шэрая» [10, с. 74].

Цікавай літаратуразнаўчай праблемай з'яўляецца праблема прыналежнасці да пэўнага літаратурнага напрамку, стылю тых ранніх апавяданняў М. Гарэцкага, што адкрываюць для нас аўтарскае бачанне «патаёмнага». Складанасць вырашэння гэтай праблемы зводзіцца да спецыфікі развіцця ўсёй беларускай літаратуры таго перыяду. Як адзначае В. Каваленка: «... Такога ўзору, калі б пэўнаму літаратурнаму напрамку ці творчаму метаду належалаў цэлы перыяд літаратурнага развіцця, калі б ён, гэты напрамак ці метад, аб'ядноўваў і захопліваў усіх ці амаль усіх пісьменнікаў, беларуская літаратура яшчэ не дасягнула. Яна не мела пакуль што адзінства мастацкай свядомасці – таго адзінства, якое, аб'ядноўваючы пісьменнікаў агульнымі грамадскімі і эстэтычнымі інтарэсамі часу, дае дастатковую прастору для выяўлення іх мастацкай індывідуальнасці» [13]. Такім чынам, творчы метад М. Гарэцкага, як і многіх іншых беларускіх пісьменнікаў гэтага перыяду аб'ектыўна павінен быў мець сінкрэтычны, універсальны характар, што рускі філосаф XX стагоддзя М. Бердзяеў называў прарывам у іншы, трансцендэнтны свет. «Творчы акт мастака, – адзначаў ён, – па сутнасці сваёй ёсьць непаслушэнства «гэтаму свету» і яго пачварнасці. Творчы акт ёсьць рызыкоўны прарыв за межы гэтага свету, у свет прыгажосці.

Мастак верыць, што прыгажосць больш рэальная за пачварнасць гэтага свету» [14].

Імкненне М. Гарэцкага да пераадолення «пачварнасці гэтага свету» мастацкімі сродкамі, на наш погляд, і прывяло яго да неабходнасці апісаць страшныя рэаліі жыцця беларускага селяніна, каб, па-масташку пераасэнсаваўшы іх, выйсці ў іншае быццё, сімвалічнае па сваёй сутнасці – у «патаёмнае».

Сімвалізм М. Гарэцкага мае характар міфалагічна-магічны: «патаёмнае» ў пісьменніка – гэта не толькі прырода, не толькі душа чалавека, але і характар усяго беларускага народа. «Патаёмны» і сам творчы метад пісьменніка, які намагаецца ў творах гэтага цыклу не проста дайсці да сутнасці быцця, але і адкрыць таямніцу пераходу «пачварнасці гэтага свету» ў трансцендэнтнае быццё. І капі такі пераход магчымы, то адпаведна павінна існаваць сіла, здольная ажыццяўіць яго. Цяжка сказаць, адчуваў М. Гарэцкі ў беларускім народзе такую сілу ці толькі хацеў верыць у яго этнічную моц і баяўся будучыні. Страх і вера – такія, на наш погляд, лейтматывы цыклу твораў М. Гарэцкага пра «патаёмнае».

ЛІТАРАТУРА

1. Тычына М. Карапі і кроні: фальклор і літаратура. Мн., 2002. С. 95.
2. Гаранин Л. Проблема типологии образности в белорусской литературе XX века. – З кн.: Мастацкі вобраз: генезіс, эвалюцыя, сучасны стан. Брэст, 2001. С. 38.
3. Живописная Россия: Литовское и Белорусское Полесье. Репринтное воспроизведение изд. 1882 г. Мн., 1993. С. 272.
4. Корень Л. Цукровы пеўнік. Літ.-крытыч. арт. Мн., 1996. С. 27.
5. Мушынскі М.І. Несмяротнасць класікі: мастацкі, маральны і грамадзянска-патрыятычны залавет М. Гарэцкага. Гуманітарна-эканамічны веснік, 1997, № 3. С. 84.
6. Бугаёў Дзм. Максім Гарэцкі. Мн., 1968. С. 27.
7. Мачульская С.М. Духоўнае ablічна інтэлігента ў творах М. Гарэцкага і М. Гогаля. Весці АН Беларусі. Мн., 1997, № 7(1). С. 29.
8. Коваленко В. Трагическая мечта о буйном колошении... Философия национальной жизни в творчестве М. Горецкого. Неман, 1993, № 2. С. 128.
9. Сувалова А.М. Станаўленне псіхалагічнага майстэрства (ранняя творчасць М. Гарэцкага і К. Чорнага. У зб. Гарэцкія чытанні. Матэрыялы дакладаў і паведамленняў. Мн., 1999. С. 50.
10. Гарэцкі М. Збор твораў. У 4 т. Т. 1 Мн., 1986. С. 79.
11. Костамараў Н.И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях. М., 1992. С. 89.
12. Гарэцкі М. Збор твораў. У 4 т. Т. 2. Мн., 1986. С. 132.
13. Каваленка В.А. Вытокі. Уплывы. Паскоранаасць. Мн., 1975. С. 303.
14. Бердяев К.А. Избранное. М., 1986. С. 448.

S U M M A R Y

The article deals with the peculiarities of the creative method of M. Goretskii. Linked with the using of mythological motives. In the M. Goretskii's creativity mythology often highlights in the role of «hiding-place».

«The hiding-place» is analysed not only as a phenomenon of the being of this world, but also as a subject using which the author tried to understand the mythological sence of the historical existence of Belarussian people.

Поступила в редакцию 1.09.2003